

III. KOMUNIKACE ZNAKY A VÝZNAM VÝZNAMY

III.1. Sémiotika

Vedle procesuální školy popisující komunikaci jako lineární výměnu hotových významů, existuje v obecné komunikační teorii ještě druhý vlivný přístup, který se zabývá primárně studiem znaků a generováním významu. U zrodu této disciplíny stáli na počátku minulého století Američan Charles Saunders Peirce a Švýcar Ferdinand de Saussure, kteří projekt této nové vědecké disciplíny promýšleli nezávisle na sobě¹. Novou disciplínu označili jako **sémiotiku**, respektive **sémiologii** (z řeckého semeion - znak).

Sémiotika je vědní disciplína zabývající se znaky a významy. Vytváří tak v rámci komunikačních studií specifickou výzkumnou oblast zabývající se primárně **sociální produkcí významu**, a to v rámci znakového systému. Sémiotická analýza se snaží o porozumění podstatě sociálního užívání znaků, respektive **tvorbě významu v rámci strukturálních vztahů znakového systému**. Sémiotika se tak soustřeďuje na abstraktní struktury, které nemůžeme pozorovat přímo jako vnější realitu.

V historii komunikačních teorií znamenala sémiotická koncepce radikální průlom do obecných osvícenských koncepcí reality. **Sémiotika chápe realitu jako lidský konstrukt**. Přírodní ani sociální svět tak podle sémiotiků nesestává z částí, které jsou nezávislé na pozorovateli - tedy ve stavu jakési sebevidence². Naopak **pravá podstata věcí neleží v nich samých, ale ve vztazích, které okolo nich konstruujeme a následně promítáme mezi sebe a tyto jevy**.

Sémiotické komunikační modely mají strukturální charakter a jejich primárním cílem je **popsat vztahy mezi jednotlivými elementy působícími v rámci procesu konstrukce významu**. Tyto modely se tedy nesoustřeďují na jednotlivé fáze komunikace, ale koncentrují pozornost na **strukturu vztahů**, které umožňují sdělení cosi označit. Jinými slovy zabývají se tím, **jak se z vizuálního, audiálního, taktilního, čichového či chuťového znaku stane sdělení. Význam tak není ničím jiným než interpretací, která vychází z užití znaků**.

¹ Saussure hovoří o vědě, „která studuje život znaků v životě společnosti“ a zařazuje ji do „sociální psychologie, respektive obecné psychologie. Jako cíl této nové vědní disciplíny vidí vymezení „z čeho sestávají znaky a jakými zákony se řídí“. Lingvistiku vidí Saussure jako „část této obecné vědy a zákony objevené sémiologií bude možné uplatnit i na lingvistiku (Saussure, 1989).

Peirce se domnívá, že „logika je v obecném smyslu jen obecným smyslu jen jiným jménem pro sémiotiku, „kvázinutné“ či formální učení o znacích“ (Peirce, 1997).

² Tento přístup lze doložit i fyzikálními experimenty - např. Heisenbergovým „principem neurčitosti“, který de facto potvrzuje klíčovou roli kontextu, respektive pozorovatele v rámci aktuálního experimentu. „Změň svůj experiment (metodu, pozorovatele) a změníš i realitu“ říká v této souvislosti Niels Bohr. Z uvedeného vyplývá, že při studiu sociální reality hraje klíčovou roli jak je tato realita pozorována a jaké nástroje jsou k tomu užity. Vždy nám totiž hrozí nebezpečí, že budeme imputovat své vnitřní charakteristiky pozorovaným objektům.

Sémiotický přístup se vždy snaží vztahovat produkci významu k širším sociálním vztahům, což je dáno primárně sociální povahou lidské komunikace. Současně je pro něj typická absence historické perspektivy. Sémiotika pracuje de facto s lingvistickou terminologií, ale její největší přínos se netýká analýz řeči jako verbalizované podoby jazyka, ale spíše jazyka literatury, fotografie, filmu či televize. Sémiotická analýza je tak dnes spojována především se studiem různých forem populární kultury.

I když je sémiotika primárně „textově orientovaná“ byla postupně stále větší pozornost věnována roli čtenáře při produkci významů z recipovaného „textu“.³ Postupně se tak tento přístup stal součástí různých teorií reflektujících roli textů ve společnosti. Sémiotika ovlivnila jak některé školy v rámci psychoanalytické teorie, tak i různé sociologické přístupy či feministickou teorii. Její aplikace je ovšem mnohem širší a sahá od zoosémiotiky studující dorozumívání zvířat až k problematice nonverbální komunikace.

Základním cílem sémiotického přístupu však stále zůstává analýza mechanismu sociální produkce významů⁴, respektive jejich role v mocenských vztazích. Na rozdíl od procesuálního školy přitom věnuje více pozornosti sdělení jako textu a zdůrazňuje aktivní roli čtenáře (diváka, posluchače), respektive jeho kulturní zkušenost.

Sémiotika se zabývá třemi klíčovými tématy:

1/ **znaky** jako základními stavebními kameny komunikace. Soustřeďuje se přitom na analýzu různých typů znaku a způsobů jak sdělují význam svým uživatelům. **Znaky jsou pro sémiotiku lidskými konstrukty,**

2/ **kódy** jako systémy, do kterých jsou znaky organizovány,

3/ samotnou **kulturou**, ve které dané znaky a kódy existují.

V následujících kapitolách se podíváme na dva základní přístupy zabývající se problematikou znaku, respektive konstrukcí významu. Prvním je model filozofa a logika **Charlese Saunderse Peirce**, druhým model švýcarského lingvisty **Ferdinanda de Saussure**.

³ V rámci mediálních studií ovlivnil sémiotický přístup především představitel Birminghamské školy pro současná kulturní studia, respektive komunikační model „zakódování a dekodování“ vytvořený dlouholetým ředitelem školy Stuartem Hallem. Sémiotický přístup zde umožnil ilustrovat jak jsou texty kontinuálně přepracovávány v rámci čtenářské praxe, respektive jak slouží textové struktury pro konstrukci mytických struktur nebo jak funguje mechanismus tzv. preferovaného čtení a naplňování ideologické funkce mediálních textů (viz. kapitola o analýze zpravodajské narace).

⁴ Většina modelů konstrukce významu sdílí podobnou formu, respektive zahrnuje tři základní elementy:

1/ znak

2/ objekt, který znak zastupuje

3/ samotného uživatele znaku

III.2. Charles Saunders Peirce (1839-1914)

Pro amerického filosofa Peirce existuje logika nezávisle na skutečnosti. Její základní principy jsou přitom závislé na povaze a funkci znaků. Pokus o jejich komplexní klasifikaci tvoří součást jeho rozsáhlého osmivazkového díla (Collected Papers. Harvard University Press 1931-1958). Znak je pro Peirce cosi **fyzického, smysly vnímatelného, něco co zastupuje něco jiného než sebe sama**. Záleží přitom jen na uživateli, jaký znak zvolí, respektive jaký znak uznají jako adekvátní, tedy komunikovatelný.

Znak podle Peirce **zastupuje**:

a/ „svůj“ **objekt**,

b/ něco *pro* někoho - tedy **interpretans**,

c/ něco pro někoho z *nějakého hlediska* - tedy **základ**.

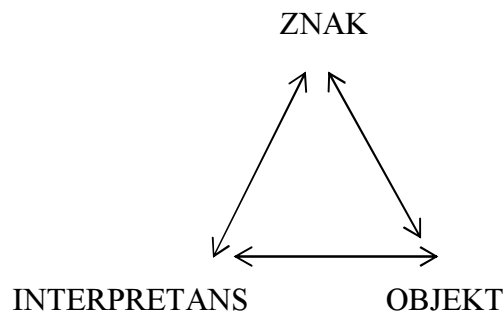
Znak reprezentuje podle Peirce objekt (referent) v mysli individua. Tento mechanismus reprezentace objektu prostřednictvím znaku označuje Peirce jako **interpretans**. Podle jeho názoru vzniká při spojování znaku a objektu v mysli jedince ekvivalentní, ale do jisté míry rozvinutější znak, který nazývá **interpretantem** prvního znaku. **Znak** tedy **reprezentuje objekt či referent v mysli interpreta**. Interpretans ovšem není uživatelem znaku, ale jde o pojmenování mentálního konceptu, který je produktem **signifikačního aktu**, v jehož rámci se setkává znak a uživatelova zkušenost s daným objektem. Interpretans tedy není pevně fixovaný, ale **variuje v hranicích uživatelovy zkušenosti**. Jeho hranice jsou dány **sociálními konvencemi**, v rámci kterých se též uplatňují **sociální a psychologické odlišnosti mezi jedinci**. Například slovo pes je v tomto modelu asociováno v mysli individua s nějakým konkrétním zvířetem. Asociace, kterou vytváříme mezi slovem a zvířetem (tedy interpretans) tvoří třetí prvek trojúhelníku, ve kterém je každý z vrcholů propojen se zbývajícími dvěma a je srozumitelný jen na základě existence zbývajících dvou.

Peircův sémiotický přístup **nečiní rozdíl mezi kódujícím a dekódujícím**. Interpretans jako reprezentace objektu zprostředkovaného znakem je mentálním konceptem uživatele znaku, ať už jde o mlučícího či posluchače, televizního moderátora nebo jeho diváka. **Dekódování a kódování je tak chápáno jako procesy se srovnatelnou mírou aktivity**.

Pro Peirce je východiskem konstrukce významu proces, který označuje jako **sémiózu**. Jde de facto o triadický vztah mezi **representamen-znakem, objektem a základem**. Celý model tedy popisuje **vztah mezi znakem, jeho uživatelem a vnější realitou** - toto spojení

(sémiózu) považuje Peirce za základní východisko pro studium konstrukce významu (viz. obr. č. 12)⁵.

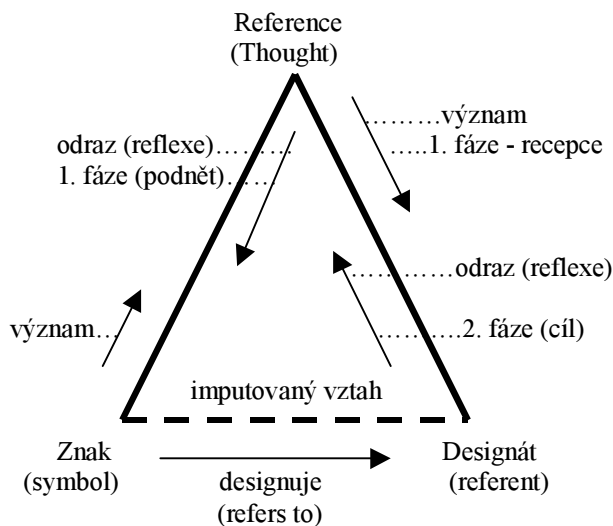
obr. č. 12 **Základní prvky konstrukce významu - Peirce**

Proces sémiózy tak obsahuje tři prvky - **znak**, **objekt** a **základ** - vyskytující se ve třech triadických strukturách naznačených v tabulce č. 12. Peirce zde kombinací devíti druhů

⁵ Podobný model vytvořili též Britové Richards a Ogden (1923). Jejich **referent** má velmi blízko k Piercovu objektu, **reference (myšlenka, idea)** k interpretantu a **symbol** ke znaku. Reference (myšlenka, idea) má přímou vazbu s referentem i se symbolem. Naopak na rozdíl od rovnostranného či rovnovážného trojúhelníku Piercova, Richards s Ogdenem zdůrazňují, že vztah mezi symbolem a referentem je **nepřímý, imputovaný**. Tímto porušením rovnovážného Piercova pojetí se tito autoři přiblížili Saussurovu modelu. Vztah reference a symbolu u Richardse a Ogdena se podobá vztahu označovaného a označujícího v modelu označování Ferdinanda de Saussure.

obr. č. 13 **Základní sémantická relace - Ogden a Richards (1923)**

znaků dochází k jejich typologizaci do deseti základních **tříd**. Celkově ovšem rozlišuje americký filozof 66 tříd znaků.⁶

III.2.1. Peircova typologie znaků

Z naznačeného komplexního a detailního rozlišení jednotlivých znaků je dnes využívána typologie opírající se o „druhý klasifikační sloupec“ (tab. č. 13), kde Peirce rozlišuje znaky podle jejich **vztahu** k objektu (denotátu). Hovoří tak o znacích **ikonických, indexových a symbolických**:

a/ **ikon** - je znak, který se podobá svému objektu, respektive znak, který denotuje objekt jen na základě vlastních rysů, které se velmi blíží rysům objektu. Jinými slovy vztah mezi znakem a objektem se zde projevuje sdílením společné vlastnosti.⁷ Ikonické znaky známe například z různých návodů, informačních systémů, které používají stylizované lidské postavy, nebo jako označení pánských a dámských toalet. Ikonickým znakem je fotografie, filmový či televizní záběr, ale například i onomatopoe. Můžeme hovořit i o zvukových ikonách. Například Beethovenova pastorální symfonie používá hudební ikony v podobě přirozených zvuků.

⁶ tab. č. 14 Peircovy trichotomie

	representamen-znak	vztah k objektu	vztah k interpretantu
prvost	kvalisignum	ikon	réma
druhost	sinsignum	index	dicent
třetost	legisignum	symbol	argument

První sloupec ilustruje „**vztahy srovnávání**“ vyplývající z jednotlivých typů znaku, které Peirce označuje jako:

a/ **kvalisignum** - jde vlastně o „ztělesněnou vlastnost“, která se chová jako znak,

b/ **sinsignum** - jde o skutečnou věc nebo událost,

c/ **legisignum** - jde o zákon, tj. soubor pravidel, který se chová jako znak (např. gramatika v jazyce).

Druhý sloupec popisuje „**vztahy provádění**“, které zahrnují konkrétní entity, jež diferencuje Peirce podle druhu základu či vztahu k objektu:

a/ **ikon** - je znak, který denotuje objekt jen za základě vlastních rysů, které se velmi blíží rysům objektu.

b/ **index** - je znak, který funguje na základě vlastní faktické nebo příčinné souvislosti s objektem

c/ **symbol** je znak, který funguje na základě nějakého obecně přijatého pravidla nebo asociace s objektem

Třetí sloupec odráží „**vztahy myšlení**“ determinované druhem předmětu:

a/ **réma** - je znakem kvalitativní možnosti interpretantu

b/ **dicent** - je znak, který přenáší informaci o svém objektu v protikladu ke znaku, ze kterého je možné informaci odvodit

c/ **argument** - je znak, který se nevztahuje k jednotlivé věci, ale k **zákonu**

Peirce například rozlišuje dicentní symbolické legisignum (propozice) nebo rematické indexální sinsignum (spontánní výkřik) či dicentní indexální sinsignum (korouhvička).

⁷ Vztah podobnosti zde ovšem nemá podle Peirce simplicistní povahu. „*IKON je REPRESENTAMEN, jehož REPRESENTATIVNÍ KVALITA je PRVOSTI jeho jakožto PRVÉHO. Tj. kvalita, kterou má jakožto věc, ho činí vhodným být representaminem. Tak cokoli je vhodné, aby bylo substitutem za cokoli čemu je podobné (...). REPRESENTAMEN DÍKY SVÉ PRVOSTI může mít jenom OBJEKT jemu podobný. ZNAK díky KONTRASTU denotuje svůj objekt jen na základě kontrastu, čili druhosti mezi dvěma kvalitami. Díky PRVOSTI je znak obrazem svého objektu - přesněji řečeno - může být jenom ideou, neboť musí vyvolávat INTERPRETANTNÍ ideu, a vnější objekt vzbuzuje ideu působením na mozek“ (Palek, 1997: 58).*

V rámci ikonických znaků rozlišuje Peirce ještě **obrazy, diagramy a metafory**, a to „podle modu PRVOSTI na níž se podílejí. Ty, které se podílejí na jednoduchých kvalitách nebo prvních prvostech, jsou obrazy (images); ty které reprezentují vztahy hlavně dyadické - nebo za dyadické považované - mezi částmi jedné věci analogickými vztahy mezi svými vlastními částmi, jsou diagramy, ty pak, které reprezentují reprezentativní charakter reprezentamina tím, že reprezentují paralelismus v něčem jiném jsou metaforami (Palek, 1997: 58).

b/ index - je znak, který funguje na základě vlastní faktické nebo příčinné souvislosti s objektem. Znaky indexové tak mají přímé, posloupné spojení či kauzální vztah k zastupovanému objektu. V tomto smyslu je například kýčání indexem nachlazení, zahoukání klaksonu je indexem přítomnosti automobilu, stejně tak je korouhvička indexem směru větru, kouř indexem ohně, teploměr indexem teploty či obrázek člověka opalujícího se na pláži indexem horka a zaklepání na dveře funguje jako indexový znak něčí přítomnosti apod.

c/ symbol je znak, který funguje na základě nějakého obecně přijatého pravidla nebo asociace s objektem. Znaky symbolické se nepodobají objektu, ani s ním nemají přímé spojení. Jejich vztah k tomu co reprezentuje je arbitrární a je zde třeba aktivní přítomnosti interpretanta, který by „uskutečnil“ označující spojení. Jakýkoliv arbitrární znak je tak symbolem, jelikož klíčovou roli zde hraje potřeba shody na tom, co znamená. Symbolické znaky komunikují pouze na základě širší dohody o tom, co mohou zastupovat. Pokud užijeme označení pes jde o označení, které postrádá nějakou vnitřní, esenciální vlastnost „psovitosti“, ale jde o dohodu, arbitrární vztah nesený pouze strukturou jazyka v němž se toto slovo vyskytuje a je pro interpretans srozumitelné.

Vedle jazyka, který je nejtypičtějším příkladem symbolických znaků, patří do této kategorie i čísla či jakékoliv značky (např. dopravní), jejichž význam je obecně sdílen.

Velmi často však dochází k tomu, že v jednom znaku je skryto více dalších typů znaků. Například silniční značka - „**červený trojúhelník**“ - funguje v rámci pravidel silničního provozu jako **symbol** - upozornění či varování. Jinými slovy musíme znát pravidla, jak s tímto znakem zacházet, respektive jak jej správně identifikovat a nezaměňovat jej například s označením kostela nebo nemocnice.

Současně ovšem platí, že kříž umístěný uvnitř tohoto trojúhelníku je **ikonou**, jelikož jeho tvar je determinován křížovatkou tj. objektem na který odkazuje.

Celý tento znak je pak v běžném životě **indexem**, který nás upozorňuje, že jsme na cestě ke křížovatce. Tím, že je otištěn v pravidlech silničního provozu ovšem přestává být indexem, jelikož zde není zřejmý přímý fyzický vztah.

Podobně komplexním znakem je například vyobrazení pražského hradu často užívané nejen v domácím zpravodajství, které funguje současně jako ikona (vlastní hrad), jako index Prahy či podle kontextu sdělení též index České republiky. Podobně je užívána i Eifelova věž, Kreml či Socha svobody apod. Takovéto kombinace znaků jsou velmi časté u karikatur, které užívají jednoduché označující pro velmi komplexní označované.

Úkol:

Pokuste se uvedeném reklamním sdělení (obr. č. 15) identifikovat jednotlivé typy znaků podle Peirce.

Obr. č. 15

III.3. Ferdinand de Saussure (1957-1913)

Švýcarský lingvista Ferdinand de Saussure vychází z poněkud jiných východisek než CH. S. Peirce. Svět se mu nejeví jako složený z *nezávisle* existujících objektů, které je možné objektivně pozorovat a klasifikovat. Jinými slovy podstata světa není podle něho poznatelná z individuálních vlastností pozorovaných objektů. Klíčovou hraje naše vnímání, které obsahuje jakousi vnitřní tendenci jež ovlivňuje to, co je vnímáno. Naprosto objektivní pozorování je iluzí, jelikož lidská percepce má povahu tvůrčího aktu, v rámci kterého konstruujeme,

respektive rekonstruuje pozorované objekty. Rozhodující roli zde hraje **vztah** mezi pozorovatelem a pozorovaným.

Pro strukturalismus, jehož základní stavební kameny položil právě Saussure, představuje **vztah** předmět skutečnosti. Pravá podstata věcí tak neleží ve věcech samých, ale ve vztazích, které mezi nimi vytváříme. Svět je utvořen ze vztahů ne z věcí. Saussurův přístup charakterizuje právě toto upřednostnění vztahového charakteru reality. To dokládají Saussurovy spisy *Cours de linguistique générale* (1916) posmrtně vydané na základě přednášek, které vedl tento švýcarský lingvista na ženevské universitě v letech 1906-1911.

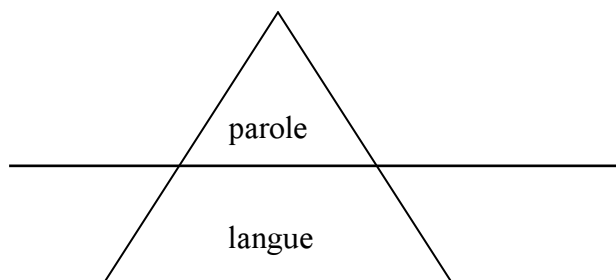
III. 3. 1. Langue a parole

Podle Saussura je třeba rozlišovat mezi formálním znakovým systémem, který není aktuálně tvořen mluvčími a vlastním užíváním jazyka samotnými individui. Tyto dvě polohy je možné zobecnit na všechny znakové soubory a na všechny způsoby sdělování. Saussure rozlišuje mezi **langue - jazykem** (dispozičním pozadím řeči) a **parole - mluvou** (konkrétním aktem jazykové komunikace). Saussure ilustruje tuto opozici jako soubor abstraktních pravidel a postupů, které nazýváme jako „šachy“ a konkrétními šachovými partiemi. Šachová pravidla stojí za každou jednotlivou partii, ale realizují se ve vlastní hře, ve vztazích mezi jednotlivými figurami (Saussure, 1989).

Langue a parole jsou základní struktury, jejichž vztah pomáhá ukotvit význam. Langue tvoří sada pravidel, které mají podobu gramatiky (například české). To ovšem neznamená, že se parole musí těmto pravidlům vždy zcela podrobit. Langue není zcela rigidní, neměnná „sada pravidel“, ale jde spíše o návod či průvodce, který do jisté míry determinuje podobu parole. Jazykové systémy tak můžeme s jistou dávkou zjednodušení přirovnat k ledovci: parole-mluva je viditelná, ale pravidla, na základě kterých se řídí jsou skrytá.

Saussure se domnívá, že „není přirozená *mluvená řeč*, ale schopnost vytvářet *jazyk* tj. systém znaků odpovídajících zřetelným ideím“. Tato schopnost existuje podle jeho názoru „za funkcí různých orgánů“. Saussure se domnívá, že jde o „obecnější schopnost řídit znaky“ (ibid.).

obr. č. 16 Langue a parole

Uvedené schéma defacto naznačuje, že pravidla jakékoliv komunikace jsou skrytá. Současně ale platí, že jsou nevyhnutelná pro to, aby její realizace (jednotlivé elementy komunikace) byla srozumitelná. V tomto smyslu je třeba upozornit na skutečnost, že langue sám o sobě negarantuje existenci významu. Slavná Chomského fráze „*Colorless green ideas sleep furiously*“ je gramaticky v pořádku, ale postrádá smysl.

Jako možnou aplikaci těchto východisek v oblasti mediálních studií můžeme uvést příklad televizní zpravodajství, které řídí de facto neviditelná pravidla zpravodajského jazyka - langue, který reprezentuje obecnou potřebu pravidel editoriaální politiky, pravidel selekce jednotlivých zpráv - gatekeeping, pravidel jejich řazení a střihu, ale i pravidla tzv. infotainmentu apod.. Aktuální použití těchto „gramatických“ pravidel pak v konkrétním zpravodajství reprezentuje parolovou strukturu aktuální mediální komunikace.

III.3.2. Synchronní a diachronní

Jak jsme si ukázali *langue* a *parole* jsou struktury, které pomáhají dát arbitrárním znakům význam. Saussure uvádí ještě jeden způsob strukturování významu reflektující vertikální a horizontální dimenzi znakových systémů. Hovoří o tzv. *synchronii* a *diachronii* jako horizontální a vertikální dimenzi významu. Synchronní analýza se soustřeďuje na stav jazyka (langue) v jednom okamžiku. Diachronní analýza se zabývá proměnami jazyka v čase.

Saussure byl přesvědčen, že je třeba věnovat zvláštní pozornost právě synchronní analýze. Šlo mu o to uchopit jazyk jako strukturovaný celek a porozumět jeho vnitřním vztahům. Synchronní analýza je primárně abstraktní, jelikož je nemožné zastavit jazyk a pozorovat jej v jakémisi „zmrazeném“ stavu. Synchronní analýza se stala velmi oblíbenou v řadě sémiotických prací izolujících jednotlivé elementy (znaky) v rámci abstraktního systému kódů. Saussure předpokládal, že synchronní analýza umožní návrat k teoreticky propracovanější analýze diachronní, respektive, že dojde ke kombinaci obou perspektiv. Zdá se, že tento předpoklad je dnes naplňován aplikací sémiotiky na analýzu historického vývoje masových médií, respektive analýzou vzniku institucionalizovaných mediálních diskurzů.

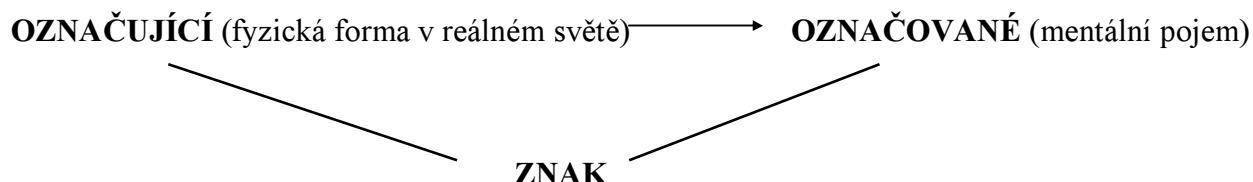
III.3.3. Označující a označované

Znak v Saussurově pojetí sestává ze své **fyzické podoby - označujícího** (signifiant) a s ní asociovaného **mentálního konceptu - označovaného** (signifié)⁸, který odráží

⁸ Saussure hovoří o „pojmu“ a „akustickém obrazu“. Jako příklad celého strukturního vztahu uvádí pojem strom (označované) a jeho akustický obraz (označované) (Saussure, 1989).

individuální zkušenost s vnější realitou. Fyzická podoba označujícího může být nejen materiální, ale i akustická, vizuální, čichová a chuťová. Označované se jako mentální obraz musíme učit asociovat s objektem. Výsledkem tohoto procesu je skutečnost, že označované je více či méně sdíleno všemi členy stejné kultury a stejného jazyka.

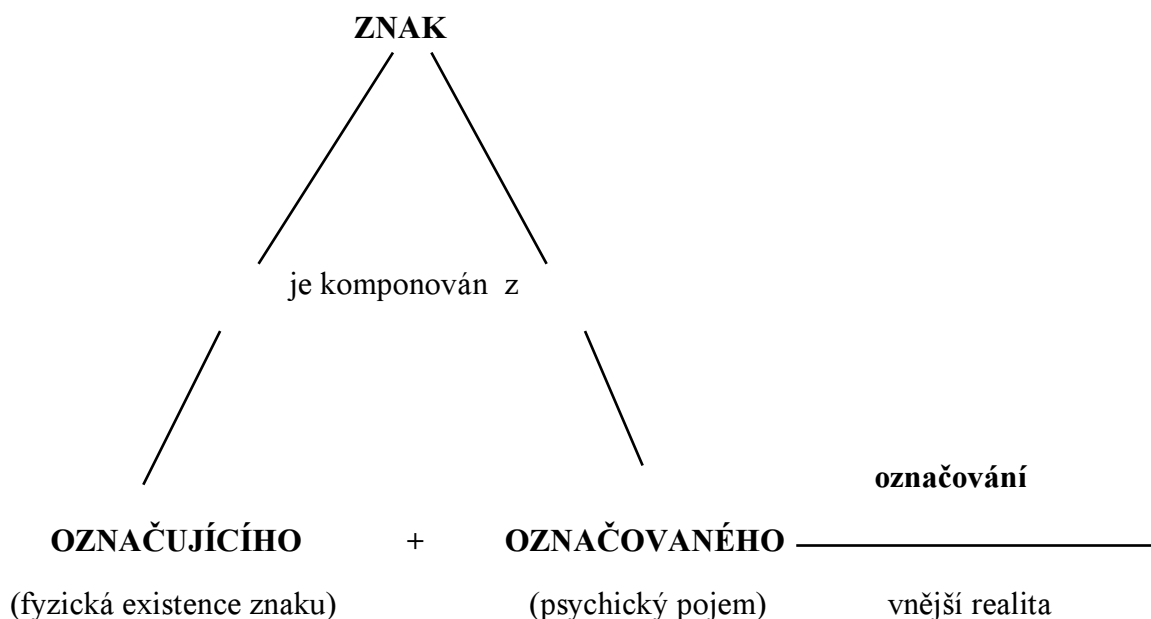
obr. č. 17 Označující a označované

Znaky se vztahuje k realitě prostřednictvím pojmů, které mu připisují individua. Například slovo „automobil“ napsané či vyslovené má svůj mentální koncept, který mu připisuje jak adresát tak adresující. Pochopitelně na obou stranách existují individuální difference.

Jiný například. Pokud sledujeme štěkajícího psa (označující) dochází k evokaci mentálního konceptu psa (označované). Kombinací „zvukového obrazu“ tak vzniká znak „PES“. Podobně pokud vidíme písmena p,e,s jde o označující a mentální obraz psa je označovaným. Kombinací těchto elementů vzniká znak PES.

Znak pes tak sestává ze své **grafické podoby (označující)** a z naší **mentální, psychické představy** toho, co bychom mohli nazvat „psovitostí“. **Vztah mezi psychickou představou „psovitostí“ a fyzickou realitou psa konstituuje proces označování.** Je to způsob jak dáváme význam světu kolem nás a tím se mu pokoušíme porozumět. Proces konstrukce významu můžeme vyjádřit též následujícím schématem (obr. č. 17).

Problematičnost či komplikovanost tohoto zdánlivě nekomplikovaného modelu ilustrují například obtíže při označování barvy nějakého objektu více jedinci. Přestože se jedná o totožné části reality (například barvu moře) je nezdívka obtížné dosáhnout jednoznačné shody o tom zda jde o světle modrou nebo zelenou apod. Ač užíváme stejného jazyka a jde o tutéž část vnější reality, mentální koncepty mohou být odlišné. Představa m o d r o s t i a z e l e n o s t i, respektive odlišné propojení těchto představ a slov nemusí korespondovat.

Znak je tedy pro Saussura psychická jednotka, pojem/akustický obraz, který sestává z označovaného a označujícího. **Označující** je znakovým obrazem toho, co vnímáme - písmeno na papíře, zvuk šířený vzduchem atd. **Označované** je mentálním pojmem, ke kterému se označující vztahuje. Dokladem psychické povahy označovaného je například naše schopnost pozorování vlastní řeči či komunikace se sebou samým.

Porovnáme-li Saussurovo a Peircovo pojetí znaku je zde zřejmá podobnost mezi Saussurovým **označujícím** a Peircovým **znakem**, Saussurovým **označovaným** a Peircovým **interpretantem**. Saussure se však příliš nezabývá vztahem označovaného a označujícího k vnější realitě tedy k tomu, co nazývá Peirce objektem. Pro švýcarského lingvistu je vztah označovaného k realitě, či v Peircově terminologii, vztah znaku k objektu až druhořadý. Primárně jej zajímá vztah označujícího a označovaného.

V této souvislosti si musíme uvědomit, že označované se mění v závislosti na kultuře, ve které je „užíváno“. Označované tudíž nemá univerzální platnost, ale je produktem určité **kultury**. To ilustrují například obtíže s převodem promluvy či textu do jiného jazyka. Právě proto, že označované nemá univerzální platnost nemůže jít při překladu o jednoduchou substituci například francouzského slovíčka za české apod.. Například představa „psovitosti“ je kulturně specifická.

III.3.4. Znak a systém

Mechanismus vlastního označování vidí Saussure jako výsledek **vzájemného působení znaků v jednom systému**. Na otázku, co je to vlastně znak a jeho význam, respektive jak se rodí, odpovídá Saussure tak, že jde o **množinu toho čím daný znak není**. Klíčovou roli hraje v daném souvislosti pojem **diference**. Základní podmínkou pro úspěšnou komunikaci je tak rozlišitelnost jednotlivých znaků ve znakovém systému (hnědý tudíž znamená nečerný, ne bílý apod). Hranice mezi jednotlivými znaky jsou umělé, **arbitrární**. Význam znaku „muž“ je tak dán tím, jak se odlišuje od ostatních znaků (muž znamená ne zvíře, ne věc, ne dítě, ne žena apod). **Znaky jsou arbitrární, konvence řízené specifickými pravidly**. Arbitrárnost znaku brání jeho fundamentální nestabilitě. Podstatné ovšem je, že se tento umělý vztah nezakládá na nějaké logické či racionální volbě, jejíž adekvátnost bychom mohli posuzovat. Jazyk v tomto smyslu hraje významnou konzervativní roli a v jistém smyslu se tak ve „spolupráci“ právě s masovými médii podílí na zachování statu quo. Arbitrárnost vztahu mezi označovaným a označujícím znamená, že jazyk reguluje sám sebe, je příkladem soběstačné vztahové struktury, která je složena z elementů, jež mají smysl pouze v rámci této struktury. Jinými slovy jazyk si vytváří vlastní realitu.

Saussure tak vidí fundamentální odlišnost mezi jazykem a realitou. Jak jsme již upozornili výše různé jazyky nepracují jen s odlišnými mentálními koncepty, ale samozřejmě i s odlišnými znaky pro označení stejných objektů či idejí. **Znaky tedy nejsou referenční, nedesignují objekty, ale konstituují je**. Kdyby měla slova reprezentovat dané pojmy měla by jazyk od jazyka, co do smyslu, stejné korespondence. Označující je vždy arbitrární vůči označovanému. Není nic jako esenciálně hnědé. Spektrum barev označují různé jazyky odlišným způsobem. Můžeme zde proto hovořit o **dvojitě arbitrárnosti** - označujícího k označovanému a naopak. **Význam znaku** se pak rodí jako **diference označovaného a označujícího**. Tyto dvě kategorie ovšem nelze oddělit - tvoří dvě části jedné reality.

III.3.5. Arbitrárnost, motivovanost, ikonicita a konvencionální povaha znaků

Arbitrární povaha znaku je podle Saussura základní charakteristikou lidského jazyka tzn., že vztah mezi označujícím a označovaným je zde determinován konvencí, pravidlem, dohodou mezi uživateli daného znaku. **Ikonicitu** chápe Saussure stejně jako Peirce. Forma označujícího je v jistém smyslu determinována označovaným. **Motivovanost** znaku pak vypovídá o tom, do jaké míry je označující determinováno označovaným. V případě motivovaného znaku je arbitrárnost, tak charakteristická pro jazyk, omezena podobností „realitě.“ Motivované znaky jako fotografie a televizní obrazy jsou **nejméně arbitrární**. Některé motivované znaky se sami o sobě v průběhu užívání stávají arbitrárními a často tak radikálně mění i své označované.

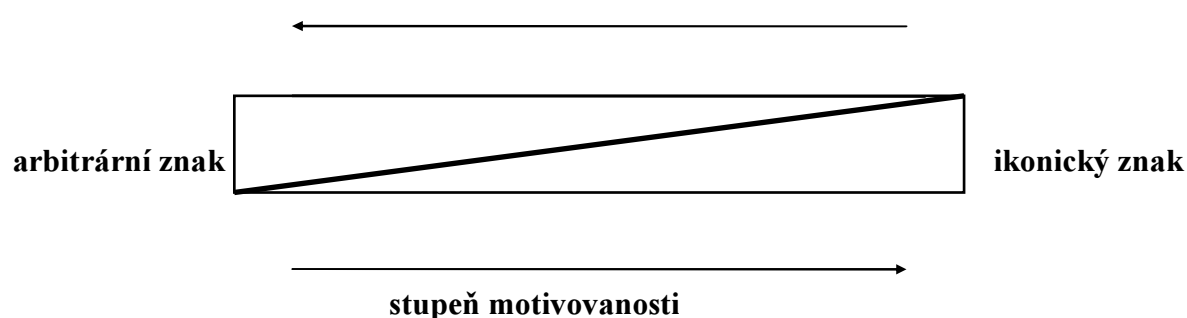
Míra motivovanosti znaku je nejvyšší u znaků ikonických, nejnižší u arbitrárních. U ikonických znaků odpovídá jejich motivovanosti charakteru daného sdělení. Fotografie silnice je více motivovaná než její grafické znázornění. Fotografie muže je motivovanější než jeho malovaný portrét. Ještě méně motivovaná je karikatura, jejíž autor má více svobody než fotograf a malíř vytvořit subjektivní podobu znaků. Nejméně motivovaný je v tomto smyslu například stále ještě ikonický znak označující pohlaví na toaletě. Čím méně je znak motivovaný, tím důležitější roli hraje učení se jeho konvenčnímu užívání. Bez znalosti jejich **konvenčního** použití postrádají tyto znaky smysl.

Další charakteristikou znaku je tak jeho konvencionálnost, která nám dává k dispozici pravidla jak zacházet se znaky. **Konvence je sociální dimenzí znaku** - je to dohoda uživatelů jak znaky užívat. Konvence je například to, že slovo pes vztahujeme ke čtyřnohému zvířeti jistých charakteristik a ne např. k automobilu.

Jiným typem méně formální konvence je například zpomalený televizní záběr, který může znamenat buď:

- 1/ analýzu například sportovního výkonu,
- 2/ přiblížení nějakého estetického zážitku
- 3/ v případě moderní gymnastiky pak obojí

obr. č. 19 Škála motivovanosti znaku/ stupeň jeho konvencionality

Pokud se zaměříme na analýzu televize nebo filmu, pak význam produkovaný v těchto médiích vizuálně je v zásadě strukturován stejně jako jazyk. **Televize je sémiotický fenomén.** Označujícími jsou sice vizuální obrazy, ale označované je velmi blízko verbálnímu jazyku. Způsob selektování a kombinování znaků paradigmatickým výběrem, respektive v syntagmatickém řetězci je podobný. Znaky jsou v televizi dokonce více multiakcentovatelné než verbální znaky. Stejně jako v případě jazyka multiplikuje televize významy prostřednictvím konotace a mýtu (viz kap. č.V.).

Na rozdíl od verbálního označujícího se vizuální obraz jistým způsobem podobá svému označovanému. Motivované verbální i vizuální (ikonické) znaky zůstávají nadále znaky, i když jejich podobnost s referentem nám paradoxně **zastírá jejich původ.** Determinanta realistických ikonických znaků není reálná, ale je postavena taktéž na procesu diferenciaci elementů v rámci systému vzájemných vztahů. **Realismus je plausibilní ne proto, že reflektuje svět, ale protože je konstruován z toho, co je známé.** Italský sémiotik filmu Monaco říká, že síla jazykových systémů je v tom, že je zde velký rozdíl mezi označujícím a označovaným. **Moc filmu nebo TV spočívá naopak v tom, že zde difference není.**

Odlišnost mezi verbálním jazykem a televizním a tištěným zpravodajstvím je dána tím, že TV obrazovka i novinová zpráva prezentuje jednotlivá označující simultánně, zatímco v řeči jsou označující přítomny v jednom okamžiku v rámci lineární sekvence. Tento **mechanismus simultánního označování** vede v televizním zpravodajství i v tisku (zvláště tabloidním) ke zvýšené pozornosti k prostorové kompozici, v rámci které se například „televizní obraz“ skládá z množství různých znaků, které se navzájem podporují nebo modifikují. Podobně je tomu s kombinací titulku, fotografie a textu v tištěných médiích. V obou případech platí, že na rozdíl od krásné literatury **média sdělují svou „pravdu“ velmi imperativně - protože simultánně.**

III.3.6. Význam, kontext a hodnota

Význam, podle Saussura, neexistuje v individuálních znacích, ale musíme jej derivovat z kontextu jednotlivých znaků. Jinými slovy nejsou žádné praideje, obsahy, na základě kterých by byly definovány znaky či pojmy, ale jejich význam je dán tím, čím se liší od ostatních částí systému. Pokud znak získává svůj význam od ostatních znaků, neexistuje na základě principu identity (být sám sebou), ale naopak díky systému diferencí (je tím čím není).

V této souvislosti musíme upozornit na pojem hodnota, který Saussure chápe jako vztah znaku k dalším znakům v systému. Nezřídka bývá tento pojem zaměňován s významem. Ve skutečnosti je hodnota to, co nejvýrazněji význam determinuje. Hodnota slova, znaku není tedy totéž, co jeho význam. Například ke stanovení toho jakou hodnotu má pětifranková mince je třeba vědět, za co ji lze směnit například při porovnání s dolarem. O hodnotě však nemůžeme mluvit tehdy, pokud je znak či pojem zaměnitelný za něco jiného. V takovém případě jde o stejný význam. Francouzské mouton stejně jako anglické sheep má stejný význam - ovce, ale ne stejnou hodnotu. Rozdíl mezi slovem mouton a sheep tkví v tom, že anglické slovo má vedle sebe ještě termín další - mutton, francouzské nikoliv. V rámci jednoho jazyka se tak všechna slova vyjadřující sousední ideje vzájemně omezují. Hodnota libovolného slova či znaku je určována jeho jazykovým okolím.

III.3.7. Multiakcentuální povaha znaku

Každý znak je podle Saussura schopen označovat různé hodnoty. Jinými slovy, přestože existuje jeho obecně přijatá interpretace, zůstávají ještě další možnosti. Za konceptem označujícího je totiž skryt hodnotící akcent, který je spouštěn jak v závislosti na obsahu daného diskurzu, tak i pod vlivem okolních diskurzů. Tato **multiakcentuálnost** každého znaku, jak ji označil sovětský lingvista Vološinov, znamená, že znaky nemají pevný vnitřní význam, ale pouze **významový potenciál**, který je aktualizován v průběhu užívání daného znaku v různých kontextech, respektive podle jejich uživatele a adresáta. Znaky tedy nemají pevně fixovaný význam, ale jsou závislé na realizaci svého potenciálu v procesu sociálně verbální interakce. Význam nikdy není ve znaku nebo v textu, ale je produktem dialogické interakce, jež se odehrává mezi mluvčím (jeho textem) a přijímajícím (čtenářem, posluchačem). **Každý text je proto nekompletní, je to okamžik v permanentním generativním procesu jazyka.**

Multiakcentualita tak může být vyjádřena například intonací, důrazem na některé slovo ve větě apod. a týká se všech znaků, tzn. i těch, které mají tzv. neutrální nebo pevně fixovaný význam. Například hodnota pojmu **demokracie** - neutrálního, deskriptivního termínu pro popis typu vlády - prochází v průběhu historie výraznými

transformacemi (od jeho zásadního odmítání až po postupnou akceptaci). Multiakcentualita bývá silně potlačena v krizových společenských situacích. Zjevné však je, že bývá využívána značně disproporčně, a to v zájmu toho, kdo opanoval daný diskurz.

Jinými slovy je zřejmé, že **znaky ani neřídí proces své obecné přijatelnosti, ani nejsou izolovány od společenských střetů. Lidé bojují o to, aby měli možnost připsat vlastní akcenty znakům na kterých jim záleží a snaží se, aby tento význam jako výklad reality vydržel co nejdéle.**

III.3.8. Organizace znaků

Saussure definoval dva základní způsoby jak se znaky organizují do kódů. Prvním je **paradigmatická**, druhým **syntagmatická organizace znaků**. Oba termíny vycházejí ze Saussurova rozlišení mezi *langue* a *parole*.

Jazyk je organizován v zásadě ve dvou rovinách, a to prostřednictvím mechanismu selekce a kombinace. Saussure v této souvislosti hovoří o vertikální paradigmatické ose a o horizontální či sekvenční ose syntagmatické. Paradigmatická dimenze není pevně fixovaná, ale je determinovaná syntagmatickým uspořádáním, které se řídí podle pravidel ukotvených v *la langue*.

Jak jsme již upozornili rozdíl mezi *langue* a *parole* je ve stabilitě. *Langue* znamená synchronii a mění se v průběhu času jen málo. *Parole* se mění neustále. Její významy se rodí situaci od situace. Pro entity v rovině **langue** užívá Saussure označení **paradigma**. Jevy v rovině **parole**, které jsou kombinací alespoň dvou elementárních znaků, je užíván termín **syntagma**.

Na pozadí tohoto vztahu se objevuje ještě obecnější téma, které je nezávislé na jakékoliv znakovosti. Jde o protiklad **produktu** jakékoliv aktivity a toho, co bylo k dané produkci k **dispozici předem** (materiál, prefabrikované součásti, osvědčené postupy, rutiny, zkušenosti redaktora, vydavatele apod.). Paradigmatická rovina je proto nazývána někdy jako **dispoziční universum**, zatímco syntagmatická rovina je seskupením znaků v **aktuálním použití**.

Jak již bylo řečeno, Saussure zdůrazňoval, že znakový význam je determinován především svými vztahy k jiným znakům. Tyto základní

vztahy jsou podle něho dány primárně pozicí znaků v rámci paradigmatu a syntagmatu.

III.3. 8.1. Paradigma

Paradigma je tvořeno sadou znaků, ze kterých je vždy jeden zvolen k použití. Paradigma tvoří cosi jako **zásobník možností**. Je to sada forem, které lze použít pro označení nějakého objektu. Tyto různé možnosti pojmenování tvoří paradigma. Paradigma je tedy sadou jednotek, znaků, ze kterých pouze jedna bude vybrána na dané místo v syntagmatu. Syntagma je pak vlastní **sdělení, které vzniká kombinací znaků vybraných z paradigmatu**.

V jazyce je paradigmatickou slovní zásoba, syntagmatem věta. Všechna sdělení tak zahrnují, jak **selekcí** (z paradigmatické zásoby) tak **kombinací** vybraných znaků do syntagmatu.

Paradigma vymezují dvě základní charakteristiky:

1/ **všechny jednotky v jednom paradigmatu musejí mít nějakou společnou charakteristiku**, musí je něco spojovat, něco co determinuje jejich přítomnost v daném paradigmatu. M je písmeno a patří tak do abecedního paradigmatu zatímco 8 patří do paradigmatu čísel.

2/ **každá jednotka paradigmatu musí být jasně odlišena od ostatních**. Je třeba abychom u každé jednotky paradigmatu byli schopni identifikovat její **distinktivní, určující charakteristiky**.

Když komunikujeme, musíme vždy selektovat ze slovní zásoby, která tvoří paradigma. Jednotlivá slova jsou však kategorizována podle více **specifických paradigmat** - jako podstatná jména, slovesa atd. Paradigma též například vymezuje jazyk malých dětí, právnícký jazyk nebo jazyk milenců apod.

Stejně jako můžeme hovořit o paradigmatu písmen, ze kterých jsou skládána slova, existuje **paradigma různých médií** - tištěných a elektronických, respektive novin, časopisů, plakátů, fotografie, filmu, rozhlasu, televize atd. Médium je samo o sobě znak, který odvozuje vlastní význam na základě odlišnosti od ostatních médií v jednom paradigmatu.

Tak např. vyobrazení „*dvou dětí opouštějících školu*“ může existovat v jednom médiu jako „**fotografie do rodinného alba**“. V případě jiného média např. billboardu může jít o „**reklamu na dětské oblečení**“. Letáček s daným vyobrazením bude fungovat jako „**plakát v rámci kampaně BESIPU za bezpečnost dětí na silnicích**“. Označující ve všech případech zůstává stejné, ale označované se mění.

Především televize má výjimečnou schopnost uchopit specifický ikonický znak jako je fotografie a generalizovat jej do širšího znaku, tedy má schopnost **připsat původnímu znaku novou kulturně determinující rovinu**. Význam téhož znaku šířený jiným médiem se tak změní právě v důsledku proměny média, kterým je šířen.

Jiný typ paradigmatu tvoří například formální postupy (možnosti volby) v rámci tzv. záběrové techniky, respektive způsoby jak změnit záběr (prudkým stříhem, pomalým vytrácením, stmíváním, prolnutím do druhého obrazu apod). Všechny uvedené postupy mohou být vybrány paradigmatického zásobníku. Význam jednotky, kterou jsme zvolili je pak determinován ostatními jednotkami, které zůstaly v paradigmatu. Jinými slovy, **tam, kde je realizována volba, tam je i význam. Význam toho, co bylo zvoleno je ovlivněn tím, co vybráno nebylo.**

III.3.8.2. Syntagma

Jednotka, která byla vybrána z paradigmatu je kombinována s ostatními vybranými jednotkami. Tuto kombinaci jednotlivých znaků z paradigmat nazývá Saussure **syntagma**. Například psané slovo je vizuálním syntagmatem komponovaným ze sekvencí paradigmatických voleb písmen. Věta je syntagmatem slov. Naše oblečení je syntagmatem složeným na základě výběru z paradigmat klobouků, kravat, košil, kalhot, bot apod.

Důležitým aspektem konstrukce syntagmatu jsou **pravidla či konvence**, na základě kterých jsou kombinace uskutečňovány. V jazyce je to gramatika nebo syntax. V hudbě je to například melodie (harmonie je příkladem paradigmatické volby). Stejně jako v paradigmatické rovině je i v syntagmatické rovině každý znak determinován ostatními znaky v syntagmatu. Existují tedy dva strukturální vztahy znaku - **syntagmatický a paradigmatický**. Pro

strukturalisty jde o základní charakteristiku umožňující porozumění významu.

Abychom mohli analyzovat výše zmíněné vyobrazení „*dvou dětí opouštějících školu*“ jako syntagma složené ze základních sémantických jednotek⁹ musíme nejdříve najít paradigma, ze kterého byl letáček vybrán. Dalším úkolem bude identifikovat konkrétní, dostatečně ohraničené jednotky, ze kterých je složeno syntagma: **dvě, děti, chlapec a dívka, sedm a šest let, opouštějí školu**. Podle toho pak jsou základní sémy definovány opozicí mezi dětmi/dospělými, respektive starými/mladými. Syntagma tak bylo kombinováno z paradigmat - počtu, věku, rodového „statu“ a typu aktivity. Při změně jakékoliv sémantické jednotky dojde k proměně celého syntagmatu.

obr. č. 20 Paradigma a syntagma

syntagma	dvě	děti	chlapec a dívka	sedm a šest let
opouštějí školu				
hrají si se	šest	dospělí	dva chlapci	čtyři a osm
sirkami	tři	adolescenti	dvě dívky	osm a osm
šplhají po stromech	jeden	batolata	dívka a chlapec	pět a čtyři
plavou	atd.	atd.	atd.	atd.

⁹ Pojem základní sémantické jednotky užívá Algirdas Južen Greimas, který vychází ve svých textech (*Sémantique structurale* - 1966, *Du Sens* -1970) z toho, že významy odhalujeme tím, že jsme schopni identifikovat opozice existující mezi základními sémantickými jednotkami (sémy). Vnímání opozic tvoří podle něho „elementární strukturu označování“. Díky tomu, že jsme schopni vnímat tyto rozdíly, dostává svět v našich očích „tvar“. Claude Lévi-Strauss v této souvislosti hovoří o tzv. binárních opozicích, respektive o „socio-logii“ lidského myšlení, která nám umožňuje strukturovat přírodu a „zakotvit“ náš obraz světa (viz. poslední kapitola). Například slovo muž je definováno jeho protikladností vůči slovu žena, stejně tak stojí označení tmavý vůči světlý, nahoře vůči dole apod. Zdá se, že podstata a síla těchto struktur je tak hluboce ukotvená v naší psyché, respektive má schopnost formovat jednotlivé prvky našeho jazyka a jeho syntaxe.

paradigma

Uvedené schéma (obr. č. 18) ukazuje potenciální množství variant, které by měl autor případného reklamního či jiného typu sdělení k dispozici. Formování syntagmatického řetězce zde jako v jiných případech vzniká jako kombinace a selekce jednotlivých znaků z různých paradigmat, přičemž klíčovou roli zde hrají pravidla skrytá v dispoziční pozadí „langue“ jazyka fotografie. Syntagma tak zakotvuje významy individuálních znaků. Jinými slovy pomáhá nám zvolit vhodné paradigma znaků. Paradigmata tak poskytují znakům různé významy a syntagma brání nedorozumění tím, že omezuje množství použitých významů. Typickým každodenním příkladem existence těchto dvou dimenzí je jídelní lístek poskytující čtyři typy občerstvení - předkrmů, hlavních jídel, dezertů a nápojů. Oběd je tak skládán ze čtyř paradigmat, které jsou de facto konvenčně uspořádány - mají pravidla své standardní posloupnosti (langue), a syntagmatická volba má podobu kombinace těchto čtyř znaků-typů občerstvení.

Při konstrukci zpravodajských sdělení platí, že znaky a jejich seskupení, které mají relativně zafixovaný význam a fungují v podvědomí uživatele jako něco, co je k dispozici, co tvoří repertoár nabídek, tvoří **paradigma zprávy**. Syntagmaticky lze zpravodajství resp. jazyk pojímat jako **úhrn všech sdělených struktur**, které byly a nebo budou napsány či prosloveny. Patří sem i **vnitřní obsah „zpráv“** myšlený při vnitřním dialogu.

Žádné paradigma nevzniká jinak než **sedimentací syntagmat**. Některá syntagmata tak jako celek časem paradigmaticizují a jsou k dispozici pro výstavbu vyššího celku. Naopak na každém generování znakového syntagmatu i znaku samého se podílí **paradigmatická báze**.

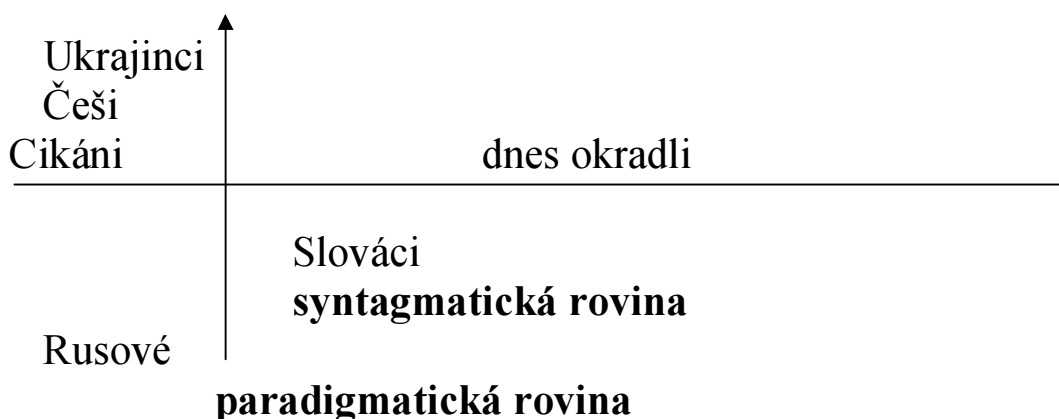
K popsání těchto dvou termínů se někdy používá rozlišení mezi sekvencí znaků na **vertikální ose volby** (paradigmatická rovina) a **horizontální ose řetězení** (syntagmatická rovina). Oba vztahy fungují na všech rovinách jazyka. Tak například souhláska **p** může v angličtině předcházet nebo následovat po kterékoliv samohlásce, ale ve slabice ji může předcházet pouze souhláska **s** nebo následovat souhláska **l** nebo **r**. Podobně lze říci, „že se kočka líně rozvaluje v křesle, ale jen obtížně si dokážeme představit, že by se v křesle usadil medvěd. Syntagma „*velryba (slon, kuň apod.) se líně rozvaluje v křesle*“, ačkoliv je gramaticky správně, působí poněkud nesmyslně.

Jinými slovy v daném případě je nejpravděpodobnější využití paradigmatu „domácích zvířat“. Dalším paradigmatem, do kterého znak „kočka“ může patřit můžeme označit jako „domácí kočky“ atd.

Jak jsme si již ukázali je v každém paradigmatu více znaků. Například v „paradigmatu domácích zvířat“ může být vedle kočky, pes, papoušek, želva či křeček atd. To, že víme, co nám sděluje znak kočka je dáno jeho diferencí k ostatním znakům v paradigmatu.

Poněkud složitějším, ale závažnějším příkladem téhož mechanismu je například zobrazování některých menšin v českých médiích. Například lze jen velmi těžko zachytit v televizním zpravodajství Rómy žijících ve standardně vybraných domácnostech či užívajících dobrou češtinu. Naopak je velmi pravděpodobné, že se setkáme se obrazem „cikána-zloděje“ apod. Poslední tři příklady potvrzují arbitrární povahu užívání znaků a současně jsou ilustrací toho, že **sociální fakt může být formován jazykovým systémem.**

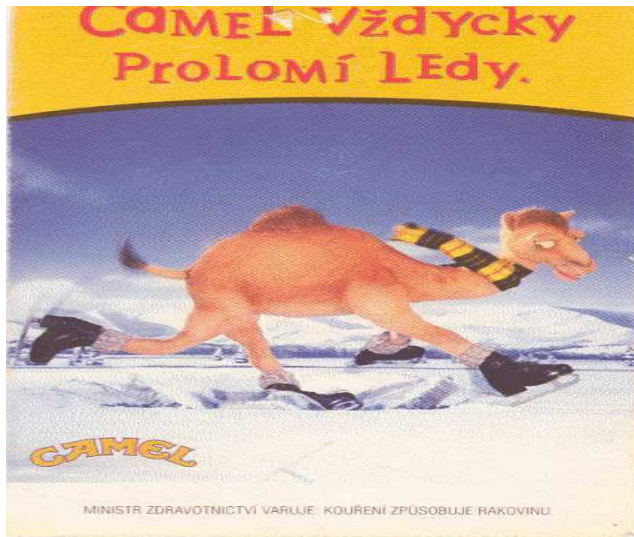
obr. č. 20 Paradigma a syntagma (výběr a kombinace)

Úkoly:

1/ Pokuste se oddělit *langue* a *parole* v libovolně zvolených typech textů publikovaných v bulvárním deníku, seriózním deníku a v magazín pro teenagery.

2/ Pokuste se identifikovat paradigmatata užitá pro konstrukci syntagmatu reklamy na obr. č. 21a 22.

obr. č. 21

obr. č. 22

